

Чернечі ордени Католицької Церкви та їх діяльність в Україні

Микола Царик, єпископ Матфей (Шевчук)

Дана стаття розглядає походження чернечих орденів, а зокрема досліджує діяльність перших католицьких місіонерів на території Волині.

Ключові слова: Католицька Церква, місіонерство, Католицька дієцезія, домініканці, єзуїти.

Християни західного обряду проживали в Україні ще з княжих часів. Поява латинських ченців, а потім поширення чернечих орденів Католицької Церкви на Русі-Україні відбувалося в умовах політично-релігійних трансформацій IX-X ст. Прийняття хрещення з Візантії не означало відмежування від Риму. Східна і Західна Церкви тоді ще перебували в єдності. Папа залишався формальним главою всього християнства. У 988 році, як свідчить Никонівський літопис, до київського князя під час його походу на Корсунь *«придоша послы из Рима и мощи святых принесоша»*. Йшлося про мощі святого Климента, папи римського, знайдені Кирилом та Мефодієм у тому ж Корсуні під час повернення з місіонерської подорожі до Хозарії. Двома роками раніше, згідно з літописною легендою, Володимир приймав послів з Рима, які пропонували йому прийняти християнство латинського обряду. Є відомості, що і Володимир відправляв послів до Рима.

Найкоротший шлях католицького місіонерства лежав через Польщу. Зміцнення у X столітті, після прийняття християнства, Польської держави сприяло активізації її зовнішньополітичних планів щодо сусідніх країн. Щоб схилити на свій бік Католицьку Церкву, польський князь Болеслав підтримував латинських місіонерів, які саме в цей час прагнули здійснити широку програму навернення до хрис-

тиянства язичників – народів Помор'я та Прибалтики¹. Підтримуючи латинських місіонерів, Болеслав намагався здійснити свої плани проникнення на сусідні з Польщею землі, які польські феодали не могли захопити шляхом прямих воєнних акцій.

Смерть католицького ченця, празького архієпископа Войтеха Адальберта, під час його місійної подорожі до прусів 997 року була використана польським двором для зміцнення міжнародного авторитету Польської держави у християнському світі. Перш за все, цьому сприяло створення культу цього місіонера, написання його житій. У 1000 р. під гаслом поклоніння останкам Войтеха в Польщу здійснив мандрівку германський імператор Оттон III, що уклав із Болеславом дуже важливі для Польщі угоди, якими, у першу чергу, гарантувалася незалежність цієї центральної слов'янської держави, а її володареві була обіцяна королівська корона. Згодом католицькі місіонери – послідовники Войтеха – не тільки здійснювали активну місіонерську діяльність, а й широко пропагували внесок Болеслава Хороброго в поширення християнства серед язичників².

Ця ідея є стержневою в посланні місійного архієпископа Бруно Квартфутського, який у 1007 р. прибув з Угорщини до Києва з метою місіонерської діяльності серед печенігів. Володимир приязно зустрів його і супроводив до південних кордонів своєї держави. Повернувшись через якийсь час до Києва, Бруно гостював у князя цілий місяць. Він писав германському королю Генріху II про свою подорож на Русь та до печенігів. Зміст цього листа в порівнянні з інформацією про подорож Бруно до Пруссії, де він загинув наприкінці зими 1009 р., дає підстави стверджувати, що й тут за широко розрекламованою програмою навернення до християнства язичників стояли далекосяжні політичні плани. Відомо, що під час поїздки до кочовиків, яку Бруно вважав успішною, йому вдалося охрестити лише 30 чоловік і паралельно здійснити зондаж політичної обстановки в Східній Європі, що спонукало до створення в 1013-1018 рр. польсько-печенізького союзу проти Русі³.

¹ *Wojciechowski T. Szkice historyczne XI wieku.* – Warszawa, 1970. – S. 39.

² *Якимів Е.* Поява Латинських ченців і становлення католицьких чернечих орденів в Україні (X-XV ст.) // *Українське релігієзнавство.* 2002. – №24. – С. 97.

³ *Рапов О. М.* Русская церковь в IX – первой половине XII вв.: Принятие христианства. – Москва, 1988. – С. 389.

На основі цих подій можна зробити висновок, що остаточною метою місіонера було політичне завдання, а саме проникнення в Ятвягію, що підлягала Русі. Діяльність Бруно є яскравим проявом далекосяжних планів Риму щодо Русі.

Першими католицьким місіонерами в Україні XIII ст. вважаються ченці-домінікани. Перший конвент домінікан у Польщі з'явився в Кракові 1223 року. А в 1228 році Яцек Одровонж з братами вирушив на Русь, імовірно, заклав місії у Перемишлі, Галичі, на Поділлі, а також заснував монастир св. Катерини в Чернігові. Потім був осідок у Києві. Однак через монгольську навалу місія перервалася і відновилася вже в XIV-XV ст., коли виникли й почали безпосередньо діяти католицькі дієцезії⁴.

Заснування католицьких єпископських кафедр на нових землях і зміцнення статусу та положення католицьких чернечих орденів сприяло активному наверненню православних до католицизму. Цьому сприяли і такі політичні фактори, як приналежність окремих областей України до різних католицьких держав: Галичини – до Польщі, Закарпаття – до Угорщини, Волині – до Литви.

Католицька дієцезія на Волині була заснована стараннями короля Казимира з метою об'єднання завойованих земель із Коронаю також за допомогою Католицької Церкви. Після смерті Казимира Любарт-Дмитро знову підкорив своїй владі Волинь і заборонив православним переходити в католицтво та не підтримував католицьку єпископію. Тому православні Володимирської та Луцької єпархії залишалися досить сильними економічно, організаційно й морально⁵.

У 1370 році єпископство католицьке на Волині було проголошене, але не існувало практично. Булла папи 1375 року підпорядковувала його галицькій архієпископії.

Після смерті в 1386 році Любарта та поступового переходу всієї Волині до Віговта тут починають утверджуватися домініканці. Велику славу і значні прибутки приніс монастирю образ Божої Матері. Луцька копія римської ікони Санта Марія Маджоре, яка в Речі Посполитій одержала назву Мати Божа Сніжна, була привезена луцьким біскупом Бернардом Мацейовським у 1598 р., як дарунок від папи Климента VIII,

⁴ Ульяновський В. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 2. – Київ, 1994. – С. 113.

⁵ Там само. – С. 138.

і подарована луцьким отцям-домініканцям. Пропаганда культу названої ікони була одним із головних напрямів духовного життя луцьких ченців Ордену проповідників. Друковані джерела засвідчують розмах цього культу, у них оповідається про чудеса ікони Луцької Богоматері, викладено історію коронації чудотворного Образу, яка відбулася 21 червня 1749 р. за понтифікату папи Бенедикта XIV коштом волинського воеводи Міхала Потоцького. Оригінал ікони згорів під час пожежі кафедрального собору в 1926 р., де вона на той час зберігалася. До нашого часу дійшла тільки гравюра з її зображенням та копія 1670 р., яка нині знаходиться в с. Седлицях поблизу Орави (Польща)⁶.

Луцьк як центр єпископії вже за Вітовта мав у нижньому замку костел св. Трійці, мурований костел і монастир домініканців, каплицю св. Миколая, дерев'яний костел св. Хреста – усе це досить серйозно конкурувало з православними. Дерев'яні костели, як і православні церкви, спалили ворогуючі сторони під час боротьби за Луцьк 1431 р. Ягайла і Свидригайла.

Князь Свидригайло знищив католицькі костели на Волині, видворив тамтешніх католицьких монахів і навіть єпископа з Луцька. Католицьке Луцьке єпископство та короткий час стало титулярним. Свидригайло відверто демонстрував свої православні вподобання. Ситуація змінилася після його смерті.

Проблематичним є існування в першій половині XV ст. домініканського монастиря в Острозі. Він згадується у підтверджувальній грамоті князя Василя Острозького (кінець XIV ст. – початок XV ст.) на фундуш князя Федора Острозького. Важко пояснити, чому саме він заснував в Острозі домініканський монастир. Т. Трайдос вважає, що Федір наслідував свого патрона Вітовта, крім того, саме через домініканців найпростіше було підтримувати контакти з Короною. Таким чином, заснування домініканського монастиря в Острозі швидше політичне рішення, ніж місійна діяльність⁷.

Поява єзуїтів на українських землях була складовою частиною плану католицького місіонерства та боротьби з Реформацією. Спочатку єзу-

⁶ Ціборовська-Римарович І. Стародруки як джерело до історії Луцька XVI-XVIII ст.: книги, бібліотеки, люди // Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник / Луцький державний історико-культурний заповідник «Старий Луцьк». – Вип. 7. – Луцьк, 2011. – С. 447.

⁷ Ульяновський В. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 2. – Київ, 1994. – С. 140.

їти прийшли в Польщу: у 1555 році у Варшаву прибув єзуїт Альфонс Сальменор; у 1558 році разом із наступним папським нунцієм приїхали також єзуїти Петро Кнаазій і Теодор Жерар. Офіційне запрошення єзуїтів у Польщу стало можливим у 1564 році після прийняття королем рішень Тридентського собору. Активну місію, освітню та політичну діяльність єзуїтів відзначив у листі до папи в 1568 році нунцій Фільвіо Руджієрі⁸.

Єзуїти не мали специфічного виду діяльності. Їхнім завданням було бути там, де можна найкраще служити Богові, папі і допомагати душам. Правилком єзуїтів було пристосування до способу життя місцевих жителів, їхнього одягу, обов'язкове використання їхньої мови.

Загалом у заснованих до кінця XVI ст. двох єзуїтських академіях та 12 колегіях навчалися 5 тисяч учнів. Єзуїти працювали також у притулках, шпиталях, в'язницях – займалися благодійною діяльністю. Проповіді та вміло організовані публічні диспути єзуїтів з інновірцями ще більше сприяли зміцненню їхнього авторитету⁹.

Одним із найважливіших завдань для єзуїтів залишалися боротьба за верхівку суспільства та вплив на королівську владу. Їхньому вирішенню стало сприяти поширення серед еліти єзуїтської літератури.

Єзуїти вирішили протиставити православним мережу католицьких церковних братств. Дедалі більше православних шляхетних родин віддавали своїх дітей на навчання до єзуїтських колегіумів.

Єзуїти надзвичайно успішно використовували у своїй місійній діяльності проповіді. Вони проголошували їх всюди – на площах, торгових місцях, громадських зборах, всюди, де сходилися люди. Також вони розповсюджували друковані тексти проповідей, книг. Усе це давало свої результати. Православна Церква мало що могла протиставити різноманітним методам єзуїтської пропаганди. Тому найпоширенішою формою протидії стала ігноранція. Князь Андрій Курбський наполегливо радив православним не ходити на диспути єзуїтів, не вступати з ними в суперечки без свого богослова, не читати їхніх книг і не слухати їхніх проповідей. Єзуїти своєю діяльністю спонукали православних до інтелектуальної боротьби на захист своєї віри, Церкви та вірних: з'являються полемічні твори православного спрямування.

⁸ Ульяновський В. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 2. – Київ, 1994. – С. 147.

⁹ Там само. – С. 150.

В Україну єзуїти офіційно прибули на запрошення Перемишлянського єп. Валентина Гербурта, який прагнув заснувати у своїй дієцезії колегію. У грудні 1574 року після надання Софією Тарновською на колегію села Павлова в Ярослав прибули перші єзуїти. Тут була закладена перша колегія єзуїтів на українських землях. Найбільшого впливу й поширення в Речі Посполитій єзуїти здобули за короля Сигізмунда III Вази. Тоді відкрилися їхні нові колегії і в Україні: у Луцьку, Острозі, Кам'янці-Подільському, Барі й навіть у Києві¹⁰.

Поширення католицизму в українських землях було спочатку не стільки місійною метою папства, скільки релігійною віросповідною потребою поляків, німців та інших народів, що проживали в Україні. «Наступ католицизму» – наслідок державної політики щодо Церкви, релігійного становища української шляхти, збільшення в Україні кількості землевласників, членів адміністрації, військової еліти – вірних католицької конфесії, і, звичайно, емісійної діяльності католиків, зокрема чернечих орденів.

У XV столітті територія Західної України була повністю під впливом католицизму, активно діяли францисканські, домініканські, єзуїтські та інші ордени. Їхня діяльність носила насамперед політично агітаційну місію.

Місіонерська діяльність так званих «жебрачих орденів» в Україні мала для Православної Церкви в цілому негативні наслідки. Домініканці та францисканці проповідували католицизм у латинському обряді, як єдино можливий спасенний християнський обряд, і намагалися переконати в цьому тогочасне українське суспільство. Така непримиренна позиція до східного обряду викликала недовіря українського населення і відштовхнула його від Риму і Заходу в цілому, бо ж замах на східний обряд розцінювався як замах на руську (українську) культуру та духовність. Ця ситуація стала зручним приводом для Константинополя посилити свій вплив на Україну.

Латинська Церква зуміла етику християнства зв'язати з право-державними нормами, згодом розмежувавши «Кесарева і Боже». Вона дала християнинові міцні форми християнської етики в його земнім, серед «кесаревих» обставин, щоденнім житті. Саме західний варіант християнства – католицизм – став поштовхом до зміни діяльності пра-

¹⁰ Ульяновський В. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 2. – Київ, 1994. – С. 152.

вославних ченців. Активна пропаганда освіти, переписування книг, а згодом і їхнє видавництво – це ті риси, які були притаманні католицьким ченцям¹¹.

В умовах кризи православ'я, опираючись на традиції католиків, Петро Могила зумів підняти Православну Церкву. Прагнення народу до освіти, повага до людей, які розповсюджують знання та навчають, – ці чинники створили паралельний образ від волхвів до ченців. Сприйняття народом чернечого аскетизму було відмінне від трактування та пропаганди його своїми адептами. Ідеал чернечого життя, що трактувався як покликання, описаний в «Киево-Печерському патерику». У середньовічній культурі термін «покликання» розумівся як піднесення до рангу релігійно творчих особистостей (святого, пророка тощо). Жити згідно з покликанням означало присвятити себе пізнанню Бога, що може бути досягнутим лише через відмову від мирських благ. Найбільшим послідовним втіленням покликання вважалося чернецтво – життя, цілком віддане Богові.

Поділи Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) істотно змінили конфігурацію сил у Центрально-Східній Європі, а також спричинили серйозні зміни в етно-конфесійній структурі населення тих країн, які взяли участь у цих подіях.

До початку 1830-х рр. російська влада відносно толерантно ставилася до римо-католицьких орденів. Найбільше скористалися з прихильності царської влади до римо-католицьких орденів члени Товариства Ісуса. У 1773 р. імператриця Катерина II не дозволила проголосити на території своєї держави касаційне брєве папи Климента XIV. Двома роками пізніше в межах Російської імперії існувало 13 єзуїтських осередків, у тому числі 6 колегій (Динабург, Могилів, Мстислав, Орша, Вітебськ та Полоцьк). Упродовж наступних чотирьох десятиліть, під берлом династії Романових, орден мав змогу вільно розвивати свою діяльність. У 1820 р. в Російській імперії існувало вже 20 осередків Товариства Ісуса. Істотно зросла також чисельність членів ордену. Якщо в 1775 р. в Росії проживало 148 єзуїтів, то в 1820 р. їх вже було 35814. Однією з причин такого зростання став їхній масовий вплив з Європи, Америки та Азії після ліквідації ордену. Під владою

¹¹ Якимів Е. Поява Латинських ченців і становлення католицьких чернечих орденів в Україні (X-XV ст.) // Українське релігієзнавство. – 2002. – №24. – С. 102.

Романових Товариство Ісуса мало можливість насамперед розвивати свою освітню діяльність, а разом з тим поповнювати свої книгозбірні новою літературою, передовсім навчальною. Головним освітнім осередком єзуїтів у Росії стала Полоцька академія, яка виникла в 1812 р. в результаті реорганізації місцевої колегії¹².

Успішний поступ єзуїтського шкільництва був перерваний 13 березня 1820 р., коли імператор Олександр I видав указ, згідно з яким діяльність Товариства Ісуса на території Російської імперії була заборонена, а єзуїти вигнані з країни. Це рішення мало трагічний вплив не лише на долю єзуїтів. Впродовж XIX ст. книги, згромаджені єзуїтами впродовж попередніх століть, доволі часто мандрували різними бібліотеками духовних та світських інституцій.

Широкою освітньою діяльністю займалися єзуїти, створивши розгалужену мережу початкових шкіл та колегій. Єзуїтські колегії були середніми навчальними закладами та мали п'ять класів. У трьох нижчих викладалася латинська, грецька, польська й церковнослов'янська граматики; у двох вищих – риторика, дидактика, частково філософія. Усі науки викладалися латиною. Особлива увага зверталася на вміння вести теологічні диспути, виступати з промовами, заучувати сентенції. Більшість єзуїтських шкіл на українських землях не мали повної програми й обмежувалися трьома класами з вивченням мов, початків діалектики та риторики. Утім, вони користувалися популярністю й у середовищі української шляхти.

Для вихідців з України важливими були Віленський та Римський алюмнати. 5 лютого 1582 року спеціальною буллою папи Григорія XIII у Вільно наказано відкрити папську семінарію чи колегію «для русинів і московитів, країна яких протягом багатьох уже років перебуває в холоді й темряві». На утримання семінарії папа виділяв щорічну суму в 1200 ескудо золотом упродовж 15 років. Антоніо Поссевіно доручалося скласти статут і правила семінарії, що він і зробив. Семінарія мала спочатку відібрати талановитих русинів, утримувати їх за свій рахунок і визначити їхні здібності. Приймати до семінарії рекомендувалося переважно юнаків православного та протестантського віросповідання і в якомога дорослішому віці. Осіб, що втекли до семінарії

¹² Дух О. Ліквідація унійних і Римо-католицьких монастирів в Російській імперії та доля їх бібліотек (кінець XVIII–XIX ст.) // Вісник Львівського університету. Серія книгозн. бібліот. та інф. технол. – 2014. – Вип.8. – С. 86.

від православних чи протестантських батьків, належало утримувати на повному забезпеченні. Осіб, придатних для священничого сану, рекомендувалося спеціально одягати й опікуватися ними¹³.

10 липня 1585 року Поссевіно здійснив повний набір учнів, і семінарію передали під керівництво єзуїтів. Однак після смерті папи Григорія XIII (1585) семінарія поступово занепадає через відсутність необхідного фінансування. На думку дослідників, семінарія не користувалася довірою в місцевого русинського населення та просто не було достатньої кількості охочих навчатися в ній. З переходом семінарії в розпорядження єзуїтів сюди почали залучатися юнаки із Швеції, Німеччини, Англії.

У 1577 році папа Григорій XIII заснував у Римі грецьку колегію. Грецька колегія перебувала в безпосередній залежності папи й фінансувалася ним. Папа ж призначив чотирьох проректорів із наближених кардиналів, які обрали ректора та контролювали його діяльність. Колегія була названа іменем св. Афанасія Олександрійського. Головним завданням колегії була підготовка місіонерів. З 1591 року управління колегії перейшло до єзуїтів, а з 1609 року – до домініканців. Відразу до колегії почали підшукувати учнів з України¹⁴.

У 1566 р. побачила світ книга «Опис шляху» ректора Ярославської єзуїтської колегії Бенедикта Гербеста, у якій автор пропонував компенсувати втрати Католицької Церкви в боротьбі з Реформацією за рахунок Православної Церкви. Пізніше, у 1586 році цей автор у книзі «Висновки віри римської церкви та історія грецького небажання єдності» піддає нищівній критиці «невігластво» православних:

«Не мають вони ні пам'яті, щоб уміти прочитати «Отче наш» і «Вірую», ні розуму, щоб побачити спасенні речі, ні доброї волі, щоб належно жити. Також, що стосується тайнств, убивають душі малих дітей, не мають єпископського миропомазання, навіть не знають, чим є справжнє розрішення»¹⁵.

Найсильнішим полемічним твором католиків проти українського православ'я був твір єзуїта Петра Скарги «Про єдність Церкви Божої під одним настирем і про грецьке від тієї єдності відступлення», який

¹³ Ульяновський В. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 2. – Київ, 1994. – С. 88.

¹⁴ Там само. – С. 89.

¹⁵ Там само. – С. 43.

видавався тричі (1577, 1590, 1610). Твір Скарги складається з трьох частин – догматичної, історичної та практичної. Автор закликав «русинів» відмовитися від оманливих і гордих греків та повернутися до «первісної єдності» з Римом. Книга Скарги на довгі роки стає центром полеміки католиків з православними.

Отже, діяльність католицьких чернечих орденів в українському суспільстві спонукала піднесенню рівня освіти, науки, культури, сприяючи при цьому латинізації та полонізації української шляхти.

У цьому контексті слід наголосити на особливій місії в Україні елітарних католицьких чернечих орденів – домініканців, францисканців, єзуїтів. Вони очолювали вищі навчальні римо-католицькі заклади, видавництва, входили до складу редколегій основних часописів і газет, відігравали значну роль у розвитку римо-католицької богословської думки в Україні.

На території України діяла велика кількість чернечих чинів Латинської Церкви та монаших згромаджень. За даними статистики, в Україні діяло 6 чинів, 3 товариства та 5 чоловічих згромаджень: Чин братів менших францисканців (бернардини), Чин шпитальний св. Яна Божого (боніфратри), Чин братів проповідників – ОР (домініканці), Чин братів менших, Провінція Успіння Пресвятої Діви Марії (францисканці), Чин братів менших конвентуальних – OFM Conv (францисканці), Чин братів менших, Провінція Ангельської Божої Матері – OFM (реформати), Товариство Ісуса - TJ (єзуїти), Товариство католицького апостольства (отці паллотини), Товариство св. Франциска Салезького – SDB (салезіани), Згромадження св. Архангела Михаїла – CSMA (михайлити), Згромадження отців місіонерів св. Вікентія де Поля – CM (місіонери), Згромадження Пресвятого Відкупителя – CSSR (редемптористи), Згромадження отців місіонерів Божої Матері з LaSalette – MS (салетини), Згромадження Воскресіння Господа Нашого Ісуса Христа (воскресенці). А також один жіночий чин та 21 жіноче згромадження: Згромадження сестер св. Домініка в Польщі – ОР (домініканки), Згромадження сестер-Учительок св. Дороти (дочки Пресвятих Сердець), Згромадження сестер св. Фелікса з Kantalicjo третього чину св. Франциска з Асизу – CSSF (феліціанки), Згромадження сестер францішканок Родини Марії – RM (францішканки Родини Марії), Згромадження сестер-францішканок Марії Невтомної Допомоги (францішканки Марії), Згромадження сестер францішка-

нок Слугинь Хреста (францішканки Слугині Хреста), Згромадження малих сестер Непорочного Серця Марії (гоноратки), Згромадження сестер св. Йосипа – CSSJ (йосифітки), Згромадження сестер кармелітанок Дитятка Ісуса (кармелітанки), Згромадження сестер Марії Непорочної (Марії Непорочної), Згромадження сестер св. Архангела Михаїла (михалітки), Згромадження сестер Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії – SIC (непорочниці), Згромадження сестер офірування Пресвятої Діви Марії (презентки), Згромадження сестер Божественного Спасителя (сальваторіанки), Згромадження сестер Страждаючої Божої Матері – СМБВ (серафітки), Згромадження сестер Слугинь Пресвятого Серця Ісуса (серцянки), Згромадження сестер Дочок Пресвятого Серця Пресвятої Діви Марії (серцянкибезгабитовані), Згромадження сестер Слугинь Непорочно Зачатої Пресвятої Діви Марії (слугині сілезькі), Згромадження сестер Милосердя св. Вікентія де Поля (шаритки), Згромадження сестер урсулінок Пресвятого Серця Конаючого Ісуса (урсулінки сірі) та Чин св. Урсули Римської Унії – OSU (урсулінки)¹⁶.

На сьогоднішній день Римо-Католицька Церква в Україні налічує 909 парафій та 96 монастирів і монаших домів. Діє 8 навчальних закладів. Єпископат РКЦ в Україні об'єднаний у Конференцію римо-католицьких єпископів України, головою якої є митрополит Львівський Мечислав Мокшицький.

Таким чином, становлення і поширення католицьких чернечих орденів в Україні є наслідком історичних, географічних, етнокультурних, соціополітичних та демографічних чинників.

Список джерел і літератури:

1. Дух О. Ліквідація унійних і Римо-католицьких монастирів в Російській імперії та доля їх бібліотек (кінець XVIII–XIX ст.) // Вісник Львівського університету. Серія книгозн. бібліот. та інф. технол. – 2014. – Вип. 8. – С. 86-100.
2. Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой половине XII вв.: Принятие христианства. – Москва, 1988. – 416 с.

¹⁶ Цимбалій В. Становлення територіальних інституцій Римо-Католицької Церкви в незалежній Україні // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – Київ: КНУ, 2009. – Вип. 91-93: Філософія. Політологія. – С. 182.

3. Ульяновський В. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. – Книга 2. – Київ, 1994. – 256 с.
4. Ціборовська-Римарович І. Стародруки як джерело до історії Луцька XVI-XVIII ст.: книги, бібліотеки, люди // Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник / Луцький державний історико-культурний заповідник «Старий Луцьк». – Вип. 7. – Луцьк, 2011. – С. 445-457.
5. Цимбалій В. Становлення територіальних інституцій Римо-Католицької Церкви в незалежній Україні // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – Київ: КНУ, 2009. – Вип. 91-93: Філософія. Політологія. – С. 180-183.
6. Якимів Е. Поява Латинських ченців і становлення католицьких чернечих орденів в Україні (X-XVст.) // Українське релігієзнавство. 2002. – №24. – С. 96-104.
7. Wojciechowski T. Szkicehistoryczne XI wieku. – Warszawa, 1970. – S. 83.